

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

КОХАН Олена Олегівна

УДК: 908(477-25)“18”

**ЕКОНОМІЧНЕ ТА ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ КИЇВСЬКОГО МІЩАНСТВА
У 1782 – 1870 рр.**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2021

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі приватного права

Східноєвропейського університету економіки і менеджменту.

Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент

Шамара Сергій Олександрович,

Східноєвропейський університет економіки і менеджменту,

професор кафедри готельно-ресторанної справи та туризму.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор

Константінова Вікторія Миколаївна,

Бердянський державний педагогічний університет,

професор кафедри історії та філософії;

кандидат історичних наук

Водотика Тетяна Сергіївна,

Інститут історії України

Національної академії наук України,

науковий співробітник відділу історичної регіоналістики.

Захист відбудеться 12 травня 2021 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.133.02 Київського університету імені Бориса Грінченка за адресою: 04053, м. Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Київського університету імені Бориса Грінченка (Україна, 04212, м. Київ, вул. Маршала Тимошенка, 13-Б)

Автореферат розіслано « _____ » _____ 2021 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. В. Горпинченко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність. Місто як феномен людської цивілізації завжди привертало увагу дослідників різних галузей знань. Інтерес до містознавчої тематики в сучасній вітчизняній історіографії підживлюється як можливістю значно ширшого використання методологічного інструментаря, так і потребою осмислення викликів, продиктованих неупинним ходом урбанізаційного процесу. Особливу сторінку української історії становить період генези міської модернізації, яка мала суттєві регіональні особливості, обумовлені тривалим перебуванням полісів у складі інших держав. Даний феномен надзвичайно яскраво проявився в житті київської громади кінця XVIII – першої половини XIX ст. Самодержавний режим не сприяв потужному економічному розвитку міста, що відбулося на характері професійної діяльності та майновому становищі його мешканців. Водночас, правовий статус київських міщан змінювався відповідно до трансформації законодавства Російської імперії, які були спрямовані на уніфікацію організації місцевого самоврядування в межах держави. Із позбавленням Києва магдебурзького права в 1834 р. та перетворенням магістрату на міську думу, міщанство втратило колишні права та привілеї. Однак, воно й надалі залишалося найчисельнішою соціальною верствою, вирізнялося своєю господарською діяльністю та правовим статусом.

Актуальність досліджуваної тематики обумовлена важливістю вивчення специфіки модернізаційних процесів Києва як міста з віковими традиціями, суголосними європейським, яке опинилося в нових соціокультурних умовах. Зокрема, узагальнення історичного досвіду економічного та правового статусу київського міщанства в імперську добу.

Зв'язок роботи з науковими планами, програмами, темами. Дослідження виконано в рамках наукової теми кафедри приватного права Східноєвропейського університету економіки і менеджменту «Теоретико-правові та практичні аспекти регулювання цивільних, трудових та адміністративних правовідносин у сфері захисту прав особи на сучасному етапі розвитку законодавства України» (номер державної реєстрації 0108U009328). Тему дисертації затверджено Вченою радою Східноєвропейського університету економіки і менеджменту (протокол № 6 від 27.05.2015 р.).

Мета дослідження полягає у з'ясуванні економічного та правового становища міщан Києва впродовж 1782 – 1870 років. Для досягнення мети визначено наступні **завдання**:

- 1) з'ясувати стан наукового вивчення теми, охарактеризувати джерельну базу та методологічні засади дослідження;
- 2) окреслити джерела формування та визначити кількісний склад київських міщан;
- 3) проаналізувати майнове становище міщан;
- 4) розкрити професійно-господарську діяльність представників міщанського стану Києва у ремісничій сфері, мануфактурному й фабричному виробництві та торгівлі;
- 5) охарактеризувати систему оподаткування міщани;
- 6) визначити правове становище міщанської громади;
- 7) з'ясувати ступінь участі киян у місцевих органах влади.

Об'єктом дослідження є київське міщанство як соціальна група імперської доби. **Предметом** — економічне та правове становище міщан Києва у 1782–1870 рр.

Хронологічні межі роботи охоплюють 1782–1870 роки. Вибір нижньої хронологічної межі зумовлений відчутними змінами у статусі київського міщанства, спричиненими ліквідацією решток Української держави (Гетьманщини), зокрема Київського полку в 1782 р., верхньої — реформою в міському управлінні 1870 р., яка суттєво змінила статус міщан Києва.

Методи дослідження. Дисертаційна робота базується на основі загальнонаукових, міждисциплінарних та спеціальних історичних методів дослідження. До перших належать методи аналізу й синтезу, узагальнення та критичний. Серед міждисциплінарних методів, можемо виділити: структурно-функціональний, демографічний, наукового плюралізму. Використані також спеціальні історичні методи: проблемно-хронологічний, ретроспективи, історико-генетичний та історизму.

Наукова новизна одержаних результатів. Вперше здійснено комплексне дослідження економічного та правового становища міщан Києва упродовж 1782–1870 рр. Уточнено тезу, що зростання чисельності київського міщанства та його економічного потенціалу відбувалося більше всупереч, ніж завдяки російській владі, а насамперед — через об'єктивні закони капіталістичної трансформації, більш очевидної вже на середину XIX ст., а також свідчення про функціонування магістрату та формування міських органів влади в Києві. Подальшого розвитку набуло питання характеру участі міщан в органах місцевого управління.

Практичне значення одержаних результатів. Роботу доречно залучати до підготовки навчальних посібників, розробки лекцій як з історії місцевого управління та історії України зокрема, так і процесів урбанізації в цілому. Ці матеріали стануть в нагоді краєзнавцям, музейним та бібліотечним працівникам.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки роботи обговорено на засіданнях кафедри публічного права Східноєвропейського університету економіки і менеджменту. Загальну концепцію дослідження авторкою відображено у виступах і дискусіях на V-тій щорічній Всеукраїнській науково-практичній конференції «Київ і кияни у соціокультурному просторі XIX–XXI століть: європейський цивілізаційний вимір» (Київ, травень 2015 р.), Щорічній науково-практичній конференції Національного музею історії України (Київ, грудень 2016 р.), XXVIII-й науковій сесії Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах (Черкаси, березень 2017 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Другі киевознавчі читання» (до 100-річчя Української революції 1917–1921 рр.; Київ, березень 2017 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми реалізації прав і свобод людини в умовах глобалізації» (Черкаси, листопад 2018 р.).

Публікації. Фактологічний матеріал, висновки та узагальнення, запропоновані в дисертації, відображено в 11 публікаціях. Із них 5 наукових статей у вітчизняних фахових виданнях, 1 стаття — в закордонному періодичному виданні. Загальний обсяг фахових публікацій становить 5,2 друкованих аркушів.

Структурно дисертація складається із вступу, чотирьох розділів, 10 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (232 позиції).

Загальний обсяг дисертації становить 197 сторінок, основного тексту — 179 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено об'єкт, предмет та хронологічні межі дослідження, сформульовано мету і завдання, розкрито методи дослідження, наукову новизну, практичне значення роботи та апробацію отриманих результатів.

У першому розділі **«Історіографія, джерельна база та методологія дослідження»** охарактеризовано літературну та джерельну базу роботи, проаналізовано методологію дослідження. *Підрозділ 1.1.* містить огляд праць істориків імперської доби, науковий доробок радянських вчених, напрацювання зарубіжних дослідників та сучасні студії українських науковців, що дають уявлення про економічне та правове становище міщан Києва у 1782 – 1870 рр. З-поміж дореволюційної історичної літератури передусім слід назвати працю російського вченого-правознавця І.І. Дитятіна «Городское самоуправление в России». Автор досить ґрунтовно проаналізував особливості процесу формування й функціонування міських органів влади, соціальне та правове становище різних станів суспільства Петербурга, Москви, Одеси, Тифлісу і лише побіжно — Києва та інших губернських міст, зокрема й у контексті порівняння з аналогічними процесами, що відбувалися в містах Західної Європи. Проблеми місцевого самоврядування на теренах Російської імперії від середини ХІХ ст. досліджували такі українські історики як І. М. Каманін, Н. В. Молчановський, О. О. Андрієвський, О. І. Мердер, О. І. Левицький та ін. Інформацію стосовно правового статусу міщанської верстви на теренах імперії можна почерпнути у працях В. І. Водовозова, О. О. Кізоветтера, В. Й. Ключевського, П. Н. Мілюкова, О. Д. Пазухіна, С. М. Соловійова, Г. І. Шрейгера та ін. Ці автори приділили достатньо уваги й вивченню проблеми взаємин між державою та представниками міщанського стану.

Серед важливих праць з дисертаційної проблематики слід виокремити роботу В. С. Іконникова. Автор дослідив діяльність магістрату, міщанські права та привілеї, які побутували до царських реформ 1785 р., соціально-економічні та політичні підстави для їхнього відновлення імператором Павлом І у 1798 р., основні причини припинення дії магдебурзького права у 1835 р. Разом з тим, вчений простежив зміни у структурі населення міста та географії розселення киян у трьох його основних частинах: на Подолі, Печерську і Старому місті. Окрему увагу він приділив вивченню промислового розвитку Києва у 1830–1840-х рр.

В радянський період низку наукових праць, присвячених висвітленню історії міста Києва опублікував відомий історик, керівник комісії з історії Києва та Правобережжя ВУАН, В. І. Щербина. Особливий інтерес становлять такі його праці: «Боротьба Києва за автономію» (1925 р.), «Нові студії з історії Києва» (1926 р.), «Документи до історії Києва 1494–1835 рр.» (1926 р.), «Нариси з історії Києва, відколи його приєднано до Московської держави, до початку світової війни і революції (1654–1914)» (1926 р.), «Київ і Київщина на початку ХІХ віку» (1929 р.). Головні символи місцевого самоврядування, які включали інсигнії старого магістрату: корогви, ратушу, печатки, цехові скриньки, а згодом — пам'ятник магдебурзькому праву, — досліджував Д. М. Щербаківський у своїй праці «Реліквії старого кийського самоврядування» (1925 р.). Проблем забудови Києва на початку

XIX ст. та специфіки розселення в межах його території різних соціальних станів, в тому числі й міщан, торкнувся історик І. І. Щітківський у своїй розвідці «До історії забудовання Києва на початку XIX ст.» (1930 р.). Питання цехового устрою, соціальної структури та діяльності київських цехів кінця XVIII – початку XIX ст. вивчали П. В. Клименко, К. О. Лазаревська та М. Ф. Карачківський. Чи не найбільш вагомим внеском у розробку проблематики історії міщанства дореформеної Росії стала монографія іншого радянського історика П. Г. Риндзюньського «Городское гражданство дореформенной России» (1958 р.), де розглянуто розвиток міського життя у фінансовій, торгівельній та промисловій сферах. Надзвичайно цікавими є й статистичні дані щодо змін чисельності міських станів впродовж першої чверті XIX ст., вміщені у роботі.

Наукові праці, присвячені висвітленню історії українських міст імперської доби, широко представлені сучасною вітчизняною історіографією. Зокрема, такі дослідження здійснюються на базі Інституту історії України НАН України. Варто згадати праці: «Життя провінційного міста: повітовий Переяслав у XIX ст.» В. Б. Любченка, «Україна в імперську добу: (XIX – початок XX ст.)» О. П. Реєнта, «Міста та містечка Галичини другої половини XIX – початку XX ст. у працях сучасних українських та польських істориків» та «Українська міська політична еліта в Галичині та народовський рух останньої третини XIX ст.: становлення та інституційний розвиток» Б. М. Янишина.

У *підрозділі 1.2* розглянуто джерела роботи. Основою дослідження є архівні та опубліковані матеріали, за допомогою яких вдалося реконструювати економічне та правове становище київського міщанства кінця XVIII – першої половини XIX ст. До них можна віднести законодавчі акти, діловодну документацію міських органів влади, міщанського управління та державних установ, статистичні матеріали щоденники та мемуари. Серед неопублікованих джерел варті уваги додаткові ревізії приписки, переліки переселенців з інших міст та губерній, поселення для проживання відставних та безтрудова відпущених нижніх чинів, виключення з ревізії, виселення місцевих жителів до інших губерній, віддача в рекрути, відсилання місцевих злочинців на Сибір і т. ін. Діловодну документацію з історії міщан знаходимо у справах спеціальних фондів Державного архіву м. Києва. До окремої групи джерел відносимо статистичні матеріали, пов'язані зі станом міст і сіл Київської губернії в середині XIX століття. До них належить інформація Статистичного опису Київської губернії 1852 р., в якій наведено склад та чисельність населення міст і сіл Київської губернії. Серед опублікованих джерел важливими для дослідження київського міщанства є законодавчі акти, якими вони керувалися у своїй діяльності. Чисельність населення Києва, зайнятості його жителів, зокрема ремеслом, торгівлею, промислами у кінці XVIII ст. представлені у «Описах Київського намісництва 1770–80-х рр. XVIII ст.». У них наведена статистична та фінансова інформація про місто. Цінними джерелами для вивчення Києва кінця XVIII – першої половини XIX ст. є карти, плани, грамоти, привілеї, накази та офіційні документи з Київського центрального архіву давніх актів та архіву Київського губернського правління, опубліковані в «Актах Юго-Западной России», «Матеріалах біографічної комісії при Українській Академії Наук», «Зібранні державних грамот і договорів». Частина з них міститься у формі додатків ґрунтовних праць М. Закревського, М. Берлінського і цілому ряді статей В. Щербини, І. Щітківського, К. Лазаревської, В. Клименка, Ф. Ернста та інших

дослідників старовини, які займалися вивченням історії міста на початку ХХ ст. Для вивчення життя киян, зокрема й міщанства, періоду 1780-х – 1870-х рр. важливими стали статті та повідомлення з історії Києва у часописі «Киевская старина». На його сторінках впродовж 1882–1917 рр. публікувалися спогади, щоденники та мемуари жителів і гостей Києва більш ранніх періодів, а також — історичні довідки про міщан, місцеве самоврядування, освіту, культуру, розвиток науки й промисловості, торгівлю, ярмарки та окремих осіб того часу. Окрім «Киевской старины» відомості про дослідження Києва черпаємо з окремих публікацій збірок «Киевлянин» та «Записки наукового товариства імені Шевченка».

У *підрозділі 1.3* викладено методологію дисертаційної роботи. Аналітичний метод використовувався для характеристики економічного становища киян, зокрема матеріальної диференціації, внутрішньо-цехового розподілу праці тощо. Статистичний метод дозволив обраховувати, виміряти, узагальнювати різноманітні джерельні відомості щодо кількості, розмірів та інших кількісних ознак об'єктів дослідження. Статистичний метод контент-аналізу є допоміжним, але дуже важливим. Він дав змогу «якісно» інтерпретувати текстову інформацію через кількісні показники. Сутність методу полягає у фіксації у кожному з текстів джерела тих смислових (переважно термінологічних) одиниць аналізу, які є цікавими для дослідника, у підрахуванні (якщо потрібно) частоти застосування цих слів (термінів) у документі, враховуючи загальний контекст останнього. Серед міждисциплінарних методів можна виділити наступні: структурно-функціональний, який полягає у виокремленні всередині системи структурних елементів та визначенні їхньої ролі (функцій) у системі. Таким виокремленням в нашій роботі є, до прикладу, розподіл і вивчення міщан за зайнятістю в різних ремеслах, або розрізнення для зручності міщан та купців тощо. Демографічний метод продемонстрував характерні особливості динамічних змін складу і руху населення Києва, на які впливали як загальнодержавні, так і локальні рівня причини. Також вдалося показати, як демографічні зміни позначилися на соціокультурному та економічному середовищі даного населеного пункту у складі Російської імперії.

Другий розділ **«Чисельність і майнова диференціація міщан Києва»** присвячено дослідженню джерел формування, кількісного складу та майнового становища київських міщан.

У *підрозділі 2.1* проаналізовано появу в офіційних документах поняття «міщанство», причини зменшення та зростання чисельності міщан протягом досліджуваного періоду. Висвітлено хто саме і на яких умовах міг бути зарахований до міщанського стану, і яка була процедура виходу з нього. Наведено декілька прикладів виходу київських міщан зі свого соціального стану. Здійснено порівняння чисельності міщан Києва та деяких найбільших міст Російської імперії, а також встановлено, де територіально проживали міщани в Києві.

Підрозділ 2.2 присвячено характеристиці матеріального стану київських міщан. Проаналізовано законодавчі укази Російської імперії, які визначали сплату податків та несення повинностей для міщанського стану, в тому числі й міщан Києва. Розглянуто судові справи київських міщан та питання опікунства, що знаходяться в Державному архіві міста Києва, та з'ясовано, що більшість міщан були незаможними і після втрати містом у 1835 р. магдебурзького права несли ще й нові для себе повинності, зокрема такі, як рекрутська та постоева. Після 1839 р. винятком стали ті міщани, які мали цивільні чини, і, відповідно, згідно із

законодавством, могли отримати звання почесного громадянина, що було скоріше винятком, аніж правилом. Окремо звернено увагу на питання бездомних осіб, та як влада намагалася розв'язати цю проблему.

Третій розділ «Економічне становище київського міщанства» розкриває питання професійно-господарської діяльності та оподаткування міщан.

У *підрозділі 3.1* визначено, що однією з основних сфер професійно-господарської діяльності київських міщан було ремісництво. До середини XIX ст. кількість цехів постійно змінювалася, і вже в 1835–1836 рр. їх налічувалось 16, а саме: шевський, столярний, гончарний, ткацький, рибальський, іконописний, ковальський, цирюльницький, срібний, музичний, перепечайський, кравецький, кушнірський, бондарський, м'ясний та цех дрібних торговців або крамарський. Структура й організація київських цехів була влаштована згідно із західноєвропейськими стандартами. Всі вони підпорядковувалися київському магістрату. У 1835 р. в Києві було запроваджено ремісничу управу, яку очолював ремісничий голова. Управа виконувала функції виконавчого органу станового самоврядування. Окремо розглянуто питання прибутків цехів та оплати праці ремісників. Виявлено, хто саме і за яких умов міг бути обраним до ремісничої управи, і як загалом відбувалася виборча процедура. Звернуто увагу на можливість переходу ремісників з одного цеху в інший. Вже до середини XIX ст. в місті почали створюватися перші фабрики й заводи. Так, міщанські фабрики були невеликими мануфактурами, де доволі часто працював і сам власник. Цим вони суттєво відрізнялися від купецьких фабрик. Станом на 1845 р. у Києві функціонувало близько 60 заводів і півтора десятка фабрик, на яких працювало понад 800 найманих робітників. Особливістю економічного розвитку Києва стало заснування в 1850-х рр. цілої мережі підприємств із переробки сільськогосподарської сировини. Найбільш потужними з них були парові та вальнові млини, збудовані 1854 р. «Товариством Київського торгового борошно-меляного млина».

Підрозділ 3.2 присвячений роботі основних ярмарків, що відбувалися в Києві наприкінці XVIII – в середині XIX ст. Зокрема, виявлено, що таких ярмарків було декілька в різних частинах міста, найбільшим з яких був Контрактовий ярмарок, що його було вперше проведено у 1797 р. на Контрактовій площі, котра мала зручне розташування — біля Дніпра. Наведено ціни на різні товари в різні роки і, що важливо, як вони змінювалися протягом року. Іншим видом зайнятості київських міщан була аграрна діяльність для того, щоб прогодувати себе і свої родини, адже більшість із них були незаможними і не мали можливості купувати багато товарів на базарах та ярмарках. Також київські міщани займалися хліборобством, садівництвом і городництвом.

У *підрозділі 3.3* визначено види податків, які сплачували міщани, що було важливим джерелом розвитку міста, оскільки саме вони були основними платниками податків. Виявлено, що в кінці XVIII – на початку XIX ст. міські збори йшли на утримання місць та осіб міської влади, витрати на будівництво, богоугодні та навчальні заклади. Всі міські збори поділялися на постійні та змінні, щорічні й одноразові. Протягом XIX ст. київські міщани сплачували державні податки, податки на продовольство, несли земські повинності та платили за тих, хто прописувався у міщанський стан. Окремим видом зборів була сплата недоїмок —

податків, невиплачених у попередні рази. Наведено декілька даних, які показують, скільки і за що платили місту й державі міщани Києва у XIX ст.

Четвертий розділ «**Правове становище міщан Києва**» розкриває питання правового становища київських міщан та їхньої участі у місцевих органах влади.

Підрозділ 4.1 висвітлює правове становище міщан Києва. Перебуваючи в межах Російської імперії, місто, відповідно, керувалося її законодавством, яке було спрямоване, серед іншого, й на уніфікацію організації місцевого самоврядування в межах держави. В цьому ж руслі змінювався і правовий статус Києва, засади діяльності київського магістрату, правове становище міщанського стану міста тощо. Слід констатувати, що основним наслідком цієї трансформації стала поступова втрата Києвом привілеїв, гарантованих магдебурзьким правом, а, отже, можливості самостійного розвитку, що, зрештою, відбулося у кілька етапів, які визначаються відповідними законодавчими ініціативами. Перший етап був пов'язаний з адміністративно-територіальною реформою 1781 р., згідно з якою на українських теренах були запроваджені намісництва замість адміністративного поділу на полки. У результаті створення Київського намісництва магістрат Києва втратив право самостійно розпоряджатися фінансами міста. Другий етап визначає реформа міського управління 1785 р., внаслідок якої київський магістрат зазнав реорганізаційних змін і перетворився з адміністративно-судової установи на виключно судову, до компетенції якої входив лише розгляд цивільних та кримінальних справ. Адміністративні функції почали виконувати шестигласна міська дума та реміснича управа. Вибори у місті стали проводитися лише з дозволу губернатора або генерал-губернатора. Третій етап пов'язаний з поверненням у 1798 р. імператором Павлом I Києву магдебурзького права, однак, вже з певними обмеженнями. Зокрема, було відновлено право на органи самоврядування, яке у 1802 р. підтвердив й імператор Олександр I. Мешканці Києва отримали низку пільг. Законодавчі ініціативи 1798 та 1802 рр. сприяли розвитку торгівлі, ремесел, культури, освіти, покращенню правового та економічного становища представників усіх соціальних станів міста. Четвертий етап визначає 1834 р., коли наказом російського імператора Миколи I магдебурзьке право міста Києва було скасовано. Разом із цим, київські міщани втратили частину своїх станових прав. Відповідно, у підрозділі висвітлюються права та привілеї, які мали міщани Києва за магдебурзького права, та які з них були втрачені після його скасування.

Підрозділ 4.2 розкриває питання участі міщан у місцевих органах влади. Так, згідно з міським положенням 1785 р., у зібраннях думи, ратуші, депутатського зібрання та торгових депутацій брали участь представники від купецтва, міщанства та цехових ремісників. Вибори проводилися лише з дозволу губернатора або генерал-губернатора, бургомістри і ратмани обиралися кожні три роки, старости й судді словесного суду — кожен рік, а засідателі губерньського магістрату і засідателі совісного суду — кожні три роки. Городяни мали обирати кожні три роки старост і депутатів, які складали й продовжували міські обивательські книги. З 30-х років XIX ст. активним виборчим правом користувалися лише ті члени міської спільноти, які досягли 21 року, мали власність, що приносила на рік мінімум 100 руб. прибутку, були занесені в обивательську книгу або приписані до міста мінімум протягом двох років, не мали судимості, не були оголошені банкрутами; також ними обов'язково мали бути виключно чоловіки. Жінки, які відповідали всім переліченим вимогам, безпосередньо у виборах участі не брали, а передавали своє право чоловікам або

родичам, за умови, що ті були російськими підданими, досягли повноліття, не мали судимості, та не були оголошені незаможними. Ті, в свою чергу, могли передати це право і стороннім особам, але також за умови, що вони відповідали всім необхідним вимогам. Після появи нового міського положення, яке вводилося в різних містах Російської імперії у 1846 р., в Києві все ще продовжувало діяти старе міське положення 1785 р. Списки всіх жителів, які користувалися активним виборчим правом, склалися депутатськими зборами, що формували «обивательські книги». Остаточно можливість для міщан бути обраними до міської влади була втрачена 19 березня 1935 р., коли відбулися перші вибори до київської міської думи, на якій головою було обрано купця, а не міщанина.

ВИСНОВКИ

У висновках узагальнено результати дослідження й викладено основні тези, які виносяться на захист.

Багатоаспектна історія розвитку міст Російської імперії, до складу якої входила й частина етнічних українських земель, досліджувалася дореволюційними, радянськими, зарубіжними та сучасними українськими вченими. Перші історичні праці з'явилися наприкінці XIX – на початку XX ст., в яких основна увага приділялася питанням функціонування системи місцевого самоврядування на теренах Російської імперії. Сучасна ж історіографія свідчить про посилення наукового інтересу до її вивчення, особливо впродовж останніх двох десятиліть. Однак, на тлі такої значної кількості напрацювань саме тема економічного та правового становища київського міщанства у 1782–1870 рр. розглядалася лише побіжно, а, отже, не отримала свого комплексного висвітлення.

Охарактеризовано джерельну базу дисертаційної роботи, яка включає широкий спектр за змістом і типом документальних джерел. Їх основа була сформована із взаємопов'язаних груп історичних джерел: діловодної документації міських та державних органів влади, законодавчих актів, щоденників, спогадів та коротких історичних нотаток і довідок. Залучення архівних документів дозволило визначити чисельність міщанського середовища, його майновий стан, мобільність, правове становище, участь його представників у сплаті податків та несенні повинностей, задіяність у місцевих органах влади тощо. Аналіз тогочасного законодавства Російської імперії сприяв розумінню його впливу на зміни у правовому становищі міщан за період з кінця XVIII ст. до 1870-х рр. Вивчення цих джерел дозволяє стверджувати про їхній достатній інформаційний потенціал для реалізації поставленої мети, а також наступних досліджень за цим напрямом.

Окреслено основні теоретичні та методологічні засади дисертації. Особливості предмета дослідження і реалізація поставлених завдань зумовили комплексний підхід у вивченні визначеної теми, який базується на загальнонаукових та спеціально-історичних методах та інструментарії. Висвітлення заявленої теми спонукало вдатися до міждисциплінарного підходу та використання методик дослідження соціальної історії. Методологічною основою дисертації стали принципи історизму, об'єктивності, плюралізму, взаємозумовленості та взаємозв'язку явищ міського життя.

Виявлені джерела формування міщанського стану міста Києва дозволили проаналізувати динаміку чисельності його представників впродовж досліджуваного періоду. Так, основним джерелом поповнення міщанського стану були вихідці з сіл, які оселялися в місті і з часом заробляли достатньо коштів для сплати фіксованої суми (яка змінювалася протягом досліджуваного періоду), необхідної для того, щоби набути міського громадянства і приписатися до міщанства. Іншим джерелом були збіднілі купці третьої гільдії, які не мали фінансової можливості підтвердити свою приналежність до купецтва. Загальна чисельність міщан Києва впродовж кінця XVIII – першої половини XIX ст. невпинно зростала. Лише впродовж одного століття, йдеться про 1770-ті – 1870-ті рр., населення Києва збільшилося майже вшестеро (з 20 до 120 тис.).

Досить детально висвітлено майнове становище київського міщанства. Насамперед слід вказати на те, що майнові та станові права міщан визначалися Жалуваною грамотою містам 1785 р., згідно з якою міщани отримали право на приватну власність, окрім землі. Незважаючи на здобуття такого права на початку XIX ст., скористатися ним могли лише одиниці.

Відзначено, що міщани становили найчисельнішу і найбіднішу соціальну верству мешканців Києва. Однак саме їм належала більша частина міської нерухомості, але, зважаючи на попереднє твердження, не з причини своєї заможності, а виключно через свою численність. Відтак київські міщани проживали здебільшого в дерев'яних будинках, вартість яких коливалася від 2 до 600 руб. Переважна ж їхня більшість володіла будинками вартістю від 20 до 100 руб. і лише незначна частина — 200 руб. і дорожче. У більшості випадків, що стосувалися передачі спадку після смерті когось із міщан, спадкоємці отримували старі занедбані хати з незначною кількістю одягу, предметів побуту та ікон. Частина міщан просто жебракувала по місту. Цей контингент особливо збільшився після знесення будинків на Печерську через необхідність розширення будівництва київської фортеці. Жебрацтву сприяли також періодичні стихійні лиха (як-от, постійні повені на Подолі). Київська поліція доставляла таких жебраків до магістрату і по встановленню особи віддавала родичам на поруки.

Основними сферами професійно-господарської діяльності київських міщан були: ремісництво, торгівля, задіяність у мануфактурному, фабричному та заводському виробництві (як наймані працівники або власники цих підприємств, але найчастіше в обох іпостасях одночасно), здача в оренду нерухомості, промисли, землеробство тощо. У Києві функціонувало кілька десятків ремісничих цехів. Зокрема, у 1835–1836 рр. тут працювали такі цехи, як шевський, столярний, гончарний, ткацький, рибальський, іконописний, ковальський, цирюльницький, срібний, музичний, перепечайський (хлібних пекарів), кравецький, кушнірський, бондарський, м'ясний та цех дрібних торговців (крамарський). Шевський цех серед них був найчисельнішим.

Вже в першій половині XIX ст. в місті почали з'являтися фабрики й заводи. Так, міщанські фабрики являли собою невеличкі мануфактури, де доволі часто працював і сам їхній власник. Станом на 1845 р. у Києві функціонувало близько 60 заводів і півтора десятка фабрик, на яких працювало понад 800 найманих робітників. Великою потужністю вирізнялися підприємства харчової промисловості із переробки сільськогосподарської сировини.

Найприбутковішими були парові та вальйові млини, збудовані 1854 р. «Товариством Київського торгового борошно-мельного млина».

Землеробством, переважно садівництвом і городництвом, київські міщани займалися на власних або найманих у міста земельних ділянках, землях приватних землевласників тощо. Найчастіше — на хуторах, які входили в межі міста — уздовж річок Сирець, Мушанка та ін. Такі хутори займали понад 680 десятин землі, де розміщувалися сади, городи, орні поля, покоси, гаї, ліси, вітряки, заміські дачі, садиби. Більшість міщан все ж вирощувала продукти не на продаж, а для прожитку.

Однією із головних прибуткових справ для київських міщан була торгівля. Вже наприкінці XVIII ст. на київському Подолі щороку проходило кілька великих ярмарків, а саме: «Збірний» (тривав уесь другий тиждень Великого посту), «Миколаївський» (2–9 травня), «Успенський» (3–15 серпня), «Київські контракти» або «Хрещенський» (відбувався після свята Водохреща і тривав до початку лютого). Від 1840-х рр. кількість дозволених ярмарків у Києві поступово зростала: і сезонно, і зонально.

Місцем для укладання ділових угод став зведений у 1815–1817 рр. На Подолі так званий Контрактовий дім. Власне відтоді Поділ був головним торговельним центром Києва і разом із тим — найошатнішою та найбагатшою частиною міста, де ще 1799 р. нараховувалося понад 200 крамниць (136 з яких були кам'яними). Зовнішня торгівля здійснювалася у двох напрямках — з Польщею та Румунією.

Виявлено, що головними причинами бідності більшості представників міщанського стану Києва була велика кількість податків, які вони були змушені сплачувати, і які впродовж досліджуваного періоду постійно збільшувалися. Серед них — державні податки, земські, податки на продовольство та ін. Окрім цього, з усіх міщан збиралися т. зв. «недоїмки» — податки, несплачені попереднього разу. До непрямих податків належав, наприклад, гербовий збір, який збирався при продажу гербового паперу, що використовувався для оформлення ділових угод. Розмір цього податку залежав від типу документів і міг коливатися від 5 копійок до кількох рублів. У 1820 р. на основі рішення Державної Ради було введено «обивательський податок» за внесення імен жителів міста до так званої «обивательської книги».

Не звільнялися від сплати податків навіть ті міщани, які ставали ченцями — за них мали платити їхні родичі, або ті особи, хто свого часу записав їх до міщанського стану. «Кругову поруку» для міщан було скасовано лише в 1860-х рр. По суті, київські міщани могли звільнитися від сплати податків лише в тому разі, якщо вони заробили достатньо коштів, щоб перейти в купецтво третьої гільдії.

Починаючи з другої третини XIX ст., київські міщани несли ще й рекрутську, дорожню, заїжджу (постій) та жупову повинності. Зокрема перший набір рекрутів у Києві відбувся 1 липня 1836 р. Тоді на військову службу забрали 18 міщан. Лише 1874 р. рекрутську повинність для міщан було скасовано — її було замінено на загальну військову повинність.

З'ясовано правове становище київської міщанської громади, яке погіршилося після ліквідації Київського полку на початку 1780-х рр. та запровадження Київського намісництва, що позбавило Київ права самостійно розпоряджатися своїми фінансами та іншими галузями міського господарства.

Згідно із Жалуваною грамотою містам 1785 р. система міського управління Києва зазнала значної трансформації. Так, магістрат із судово-адміністративної інституції перетворився на виключно судову, яка опікувалася цивільними й кримінальними справами. Функції адміністративного управління перейшли до компетенції шестиголосної міської думи (по одному голосу від 6 станів), котра опікувалася лише міським господарством, а також ремісничої управи, яка займалася справами цехів. У 1798 р. управління містом за магдебурзьким правом було відновлено, але традиція підкорення місцевій адміністрації вже встигла укорінитися в Києві.

Згідно з магдебурзьким правом інтереси київських міщан представляв міський магістрат на чолі з війтом, якого обирали представники цього соціального стану зі свого середовища. Магістрат захищав права міщан в різних сферах політичного й соціального життя, сприяючи їм у торгівельних справах та відстоюючи їхні права перед євреями, козаками та духовенством. Окрім того, до компетенції київського магістрату входила низка функцій, серед яких: впровадження заходів, спрямованих на захист інтересів міщан магдебурзької юрисдикції; судочинство; контроль за торгівлею та промислами; затвердження цехових статутів; регулювання відносин між цехами, зокрема вирішення суперечок, що виникали між цехами магістратської та замкової юрисдикції; розпорядження фінансами міста (питання доходів та видатків, розподіл серед міщан загальнодержавних податків, ухвалених сеймом та ін.); видача дозволів на будівництво об'єктів нерухомості; контроль за дотриманням чистоти й порядку в місті; організація системи пожежної безпеки та оборони міста; благочинна діяльність; репрезентація інтересів міщан поза межами міста тощо.

Показником правового становища киян їхньої спроможності до вільного переселення на нове місце проживання свідчило введення паспортів. Для того, щоб отримати паспорт і виїхати навіть на деякий час з міста, міщанину слід було наперед сплатити усі державні та місцеві податки за весь термін своєї відсутності. Разом із тим існувала можливість заручитися підтримкою поручителя, який зобов'язувався сплачувати податки за особу, яка виїхала з міста аж до часу її повернення, проте на це мало хто погоджувався.

З'ясовано ступінь участі міщан у міському управлінні та виборах. Після запровадження міської думи, право участі у виборах міського голови мали лише представники купецького стану. Відтоді вибори проводилися лише з дозволу губернатора або генерал-губернатора. Перші вибори до міської думи відбулися 19 березня 1835 р. Активним виборчим правом користувалися лише ті члени міської спільноти чоловічої статі, які досягли 21 року, мали власність, яка приносила на рік мінімум 100 руб. прибутку, були занесені в обивательську книгу або ж були приписані до міста мінімум упродовж двох років, не мали судимості, не були оголошені банкрутами. Жінки безпосередньо не брали участі у виборах, а передавали своє право чоловікам або родичам за умови, що ті були підданими Російської імперії, досягли повноліття, не мали судимості і не були оголошені банкрутами.

1835 р. у Києві було запроваджено ремісничу управу, яка стала виконавчим органом міщанського станового самоврядування. Усі міщани, які входили до ремісничих цехів, мали право брати участь у виборах ремісничого голови. Однак, після виборів особа обраного кандидата мала бути затверджена

магістратом. Магістрат, своєю чергою, мав право відхилити цю особу і натомість призначити свого висуванця. Цехові старшини обиралися також із міщанського середовища. Крім цього, київські міщани користувалися правом бути обраними кварталмістрами (особливими офіцерами, які виконували такі обов'язки: прийом, зберігання та видача провіанту, дров та «освітлювальних припасів»; завідування табором, казармами та іншими полковими будівлями, їхнім ремонтом і очищенням, розміщенням в них нижчих чинів; ведення поліцейських домових книг, куди вносилися інформація про тих, хто проживав у казармах) і разарними.

Таким чином, права та свободи київського міщанства поступово звужувалися. Слід констатувати й погіршення економічного становища його представників з причини необхідності сплачувати велику кількість податків та обтяження повинностями. Разом із тим очевидно є тенденція до зростання кількості представників міщанства, лави якого поповнювалися за рахунок селян і збіднілих купців третьої гільдії. Збільшення чисельності міщанського стану Києва та зростання економічного потенціалу всього міста, в розвитку якого міщани брали активну участь, відбувалися не стільки завдяки, скільки всупереч тогочасним законодавчим ініціативам імперської влади і стали наслідками дії об'єктивних законів капіталістичної трансформації, більш очевидних на українських теренах Російської імперії від середини XIX ст.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації в наукових фахових виданнях України:

1. Кохан О.О. Підпорядкування міського життя Києва законам Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX століття. *Українознавчий альманах*. Випуск 18. Київ, 2015. С. 176–179.

2. Кохан О.О. Чисельність та правове становище київського міщанства в кінці XVIII – середині XIX ст. *Красзнавство*. Київ, 2016. С. 66–71.

3. Кохан О.О. Київські ремісничі цехи в кінці XVIII – середині XIX ст. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. Київ, 2016. Т. 182. С. 19–23.

4. Кохан О.О. Майнова диференціація київського міщанства в кінці XVIII – середині XIX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2016. Вип. 2. Ч. 1. С. 30–34.

5. Кохан О.О. Порівняння правового становища київського міщанства до і після ліквідації магдебурзького права в кінці XVIII – середині XIX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2017. Вип. 47. С. 69–74.

Публікація у зарубіжному періодичному виданні:

6. Olena Kokhan. Kyiv as a trade and industrial center in the first half of the 19th century. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. Lublin. Poland, 2020. № 4 (32). V. 1. P. 118–122.

Публікації, у яких додатково відображено результати дослідження:

7. Кохан О.О. Образ Києва першої половини XIX століття у спогадах, опублікованих у часопису «Киевская старина». *Київ і кияни у соціокультурному просторі XIX–XXI століть: європейський цивілізаційний вимір*. Матеріали V щорічної Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 27 травня 2015 р.). Київ, 2015. С. 68–77.

8. Кохан О.О. Будівництво міщанських садіб Києва у перші десятиліття імперської модернізації між природою та владою. *Двадцять восьма наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах*. Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій / ред. В. Масненко. Черкаси, 2018. С. 36–50.

9. Кохан О.О. Торгівля киян в кінці XVIII – середині XIX ст. *Другі києвознавчі читання: історія та етнокультура. До 100-річчя Української революції 1917–1921 рр.* Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 29 березня 2017 р.) / ред. О. Реєнт. Київ, 2017. С. 222–227.

10. Кохан О.О. Реалізація прав міщан в Україні на початкових етапах «ери націоналізму» (за матеріалами міста Київ). *Актуальні проблеми реалізації прав і свобод людини в умовах глобалізації*. Збірник тез доповідей учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції (Черкаси, 1–2 листопада 2018 р.). Черкаси, 2018. С. 15–18.

11. Кохан О. О. Особливості розвитку міст Східної Європи та Центральної України в першій половині XIX ст. *Історико-культурна спадщина: європейський вимір*. Тези Всеукраїнської науково-практичної конференції (Львів, 1 червня 2018 р.) / упоряд. Ю. Кудрина. Львів, 2018. С. 60–63.

АНОТАЦІЯ

Кохан О. О. Економічне та правове становище київського міщанства в 1782–1870 рр. — на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України». — Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ, 2021.

Дисертація є комплексним дослідженням еволюції економічного та правового становища київського міщанства впродовж 1782-1870 рр. Встановлено, що основними джерелами поповнення міщанського стану були вихідці із сіл та збіднілі купці третьої гільдії. Детально висвітлено майнове становище київського міщанства, яке було найчисельнішою, але водночас і найбіднішою верствою населення полісу. Основними сферами професійно-господарської діяльності київських міщан були: ремісництво, торгівля, мануфактурне, фабричне та заводське виробництво, промисли, землеробство тощо. Однією з найприбутковіших галузей була торгівля, центром якої став Поділ, водночас найошатніша та найбагатша частина міста. Кияни сплачували велику кількість податків, які постійно збільшувалися, зокрема, державні, земські, податки на продовольство та ін.

До непрямих податків належав гербовий збір, який стягувався шляхом продажу гербового паперу для оформлення ділових угод. З другої третини ХІХ ст. кияни несли ще й рекрутську, дорожню, заїжджу та гужову повинності. Після ліквідації магдебурзького права, правове становище київських міщан різко погіршилося, в тому числі змінилися й умови їхньої участі у місцевих органах влади.

Ключові слова: міщани, київське міщанство, економічне становище, правове становище, влада, економіка, право, вибори, самоврядування.

АННОТАЦІЯ

Кохан Е. О. Экономическое и правовое положение киевского мещанства в 1782–1870 гг. — на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 «История Украины». — Киевский университет имени Бориса Гринченко, Киев, 2021.

Диссертация является комплексным исследованием эволюции экономического и правового положения киевского мещанства в течение 1782-1870 гг. Установлено, что главными источниками пополнения мещанского сословия были выходцы из сел и обедневшие купцы третьей гильдии. Подробно освещены имущественное положение киевского мещанства, которое было самым многочисленным, но одновременно и самым бедным слоем населения полиса. Основными сферами профессионально-хозяйственной деятельности киевских мещан были: ремесленничество, торговля, мануфактурное, фабричное и заводское производство, промыслы, земледелие и тому подобное. Одной из самых прибыльных отраслей была торговля, центром которой стал Подол, одновременно самая красивая и самая богатая часть города. Киевляне платили большое количество налогов, которые постоянно увеличивались, в частности, государственные, земские, налоги на продовольствие и др. К косвенным налогам принадлежал гербовый сбор, который взимался путем продажи гербовой бумаги для оформления деловых соглашений. Со второй трети ХІХ в. Киевляне несли еще и рекрутскую, дорожную, заезжую и гужевую повинности. После ликвидации магдебургского права, правовое положение киевских мещан резко ухудшилось, в том числе и изменились условия их участия в местных органах власти.

Ключевые слова: мещане, киевское мещанство, экономическое состояние, правовое состояние, власть, экономика, право, выборы, самоуправление.

ANNOTATION

Kokhan O. O. Economic and legal status of the Kyiv burghers in 1782 – 1870 — manuscript.

The dissertation of Candidate of History Degree, prepared in the field of History of Ukraine (major's number: 07.00.01). Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, 2021.

The dissertation is a complex research of the evolution of economic and legal status of the Kyiv burghers during 1782-1870. It was established that the main sources of replenishment of the bourgeoisie were natives of villages and impoverished merchants of the third guild. It was covered in details the property status of the Kyiv burghers, which was the most numerous and, simultaneously, the poorest part of the city population. The

main areas of professional and economic activity of the Kyiv burghers were crafts, trade, employment in manufacturing and factory production, fisheries, agriculture, etc. One of the most lucrative businesses was trade. The center of trade became Podil, which was the most beautiful and the richest part of the city. Kyivans paid a lot of taxes, which increased constantly. Among them were state, zemstvo, food taxes, etc. Among the indirect taxes was stamp duty, which was levied by selling stamp paper for business transactions. Since the second third of the 19th century Kyivans carried out recruitment, road, arrival and draft duties. After abolition of the Magdeburg Law, the legal position of the Kyiv burghers deteriorated sharply. Also there have changed the conditions of their participation in local authorities.

Keywords: burghers, Kyiv burghers, economic situation, legal status, authorities.

Підписано до друку 02.04.2021 р. Формат видання 60x84/16.
Ум. др. арк. 1,16. Тираж 100 пр. Зам. № 1-26.
Київський університет імені Бориса Грінченка,
04053, м. Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2.
Свідоцтво про внесення до Державного Реєстру
ДК № 4013 від 17.03.2011 р.